

Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Cyrylometodejskie dziedzictwo piśmiennicze na Warmii i Mazurach

Celem artykułu jest udostępnienie badaczom informacji o istnieniu, stanie i zawartości zachowanych rękopisów i druków cyrylickich w bibliotekach olsztyńskich, cerkwi prawosławnych w Wojnowie i Olsztynie, klasztorze staroobrzędowym w Wojnowie oraz w kolekcjach prywatnych. Jest to wynik kontynuacji badań prowadzonych przez mnie od lat 80. XX w. nad cyrylicami. Tym krótkim komunikatem chciałam wpisać się w obchody roku UNESCO św. Cyryla i Metodego w 1150. rocznicę rozpoczęcia misji Apostołów Słowian na Morawach, której skutki, dzięki ich uczniom, a także przez zawirowania historii, dotarły na Warmię i Mazury w liturgii prawosławnych, unitów i staroobrzędowców sprawowanej według ksiąg zapisanych i wytłoczonych drugim z alfabetów słowiańskich – cyrylicą.

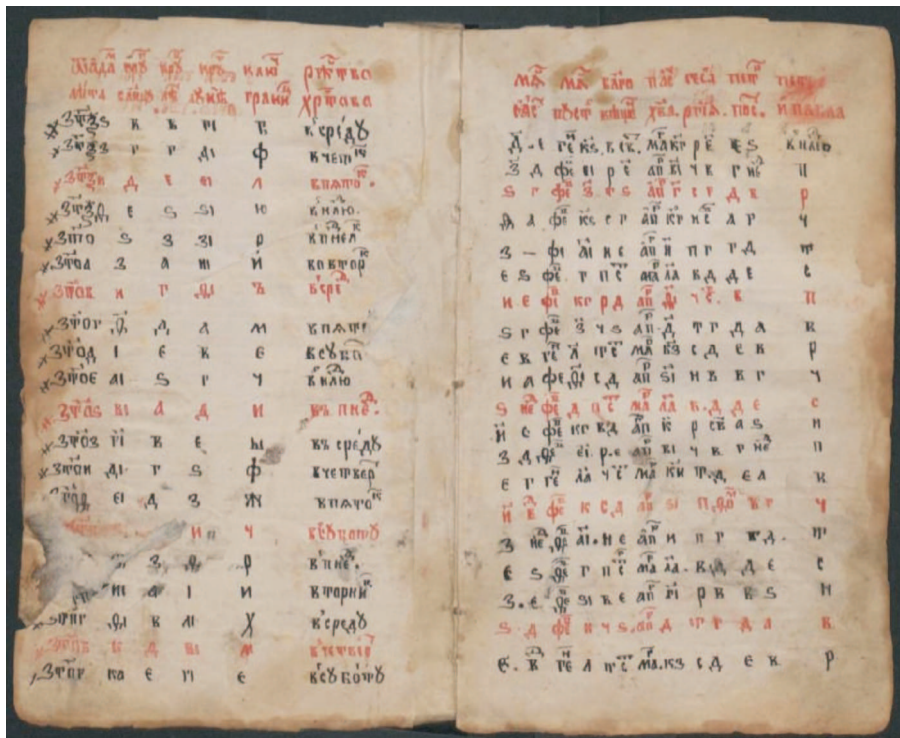
Najstarszy zapis w języku cerkiewnosłowiańskim (ustaw, ślady rubry) widnieje na kartach pergaminowych z XIV w. [?] użytych do oprawy klocka intrologatorskiego zawierającego m.in. druk wileński z XVI w.¹ (il. 1). Przechowywany jest w zbiorach Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie. Wejdzie on do obiegu naukowego dzięki benedyktyńskiej pracy ks. bp. prof. Juliana Wojtkowskiego, który odnalazł go, opracowując *Katalog druków XVI wieku*. Ksiądz biskup poprosił mnie o pomoc przy odczytaniu tekstu. Udało mi się ustalić, że jest to tzw. *Ewangelia aprakos* (lekcjonarz cerkiewno-słowiański) i odczytać tylko część tekstu Mt 7.4–7.7, 4.19–4.22 i Łk 6.37–6.39. Rękopiśmienny pergamin stanowi cenny materiał do badań dla historyków Kościoła i językoznawców, ponieważ może to być czwarta redakcja starosłowiańskiej ewangelii tzw. Chludowskiej. W zbiorach Biblioteki „Hosianum” odnalazłam jeszcze inne teksty drukowane cyrylicą użyte jako makulatura przez intrologatorów, ale wszystkim „strzępkom” ksiąg poświęcę oddzielny artykuł.

W Pracowni Zbiorów Specjalnych Biblioteki UWM przechowywany jest rękopiśmienny egzemplarz księgi pt. *Swiatcy (Kalendarium)* z połowy XIX w. (data paschalii 7366, czyli 1858 r. od narodzenia Chrystusa, por. il. 2), zakupiony przez Bibliotekę

¹ Jest to Kmita Łazarza Filona Siemionowicza Czarnobyłskiego, *Threni in Exequiis*, Wilno, Academiae Vilensis Societatis Iesu Officina Typographica, 1594, 4°. Por. Bp J. Wojtkowski, *Katalog druków XVI wieku Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosiannum” w Olsztynie*, Lublin 2012, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła „Źródła i Monografie” 391, poz. 796, s. 388.

II. 1. Fragmenty Ewangelii Mateusza (7.4-7.7 i 4.19-4.22) z Ewangeliarza aprakos [XIV w.], pergamin użyty do oprawy klocka introligatorskiego [XVII w.]

II. 2. Swiatcy [Kalendarium], karta z początkiem paschalii, rok 7366 od stworzenia świata, rękopis starowierców [II połowa XIX w.]

Wyższej Szkoły Pedagogicznej w 1985 r.² Treść i układ kalendarium: brak pierwszej karty oraz fakt, iż tekst zaczyna się od 1 września, kiedy wspomina się św. Symeona Stołpnika (Szymona Słupnika) wskazują na proveniencję staroobrzędowną. Pisały go półustawem (tytuły miesięcy ustawem) czerwonym i czarnym atramentem dwie ręce. Zdobiony jest prymitywnie wykonanymi zastawkami (winietkami) o wzorze kwiatowo-roślinnym. Oprawa – karton oklejony kolorowym papierem, grzbiet nieudolnie przyściętym kawałkiem brązowej skóry cielejącej – jest uszkodzona, na kartach ślady wosku i zalanania. Na wyklejkach i kartach ochronnych zapiski ołówkiem i atramentem o charakterze gospodarczym (wymieniono zakupione towary, np. oliwę), marginalia na kartach związane z treścią kalendarium, sentencja i nieudolne rysunki oraz próby pióra³. Należałoby zbadać, czy ten rękopis mógł być pierwowzorem dla *Swiatców* wydrukowanych około 1861 r. w Johannsburgu (Piszu) w tzw. Typografii Słowiańskiej, założonej z inicjatywy przeora męskiego klasztoru staroobrzędownego pw. Zbawiciela i Świętej Trójcy w Wojnowie – Pawła (Piotr Iwanowicz Ledniew, 1821–1895), a kierowanej przez Konstantego Gołubowa (Konstantin Jefimowicz Gołubow, 1842–1889) – wychowanka klasztoru wojnowskiego⁴.

Jedna księga cerkiewna *Mineja na miesiąc październik* znajduje się w Miejskiej i Wojewódzkiej Bibliotece Warmii i Mazur⁵. Wytloczona była w Moskwie w Drukarni Synodalnej w 1750 r. [7259]⁶. Zdobi ją całostronicowa drzeworytowa ilustracja z przedstawieniami świętych, których czei się w Cerkwi prawosławnej w tym miesiącu (tj. październiku), czytając odpowiedni tekst. Na dolnym marginesie pod tekstem na pierwszej karcie zapis cyrylicą, nie w pełni odpowiadający prawdzie: „Сія книга октоихъ Церковный” („Ta księga Oktoich cerkiewny”). Na wyklejce oprawy z desek pokrytych brązową skórą, zdobioną radełkiem ze śladami złocień, i nazwą miesiąca „октябрь” na grzbiecie, zapiski ołówkiem (Минея мѣсячная) i atramentem (октябрь), u góru „1859 года”. Na wielu kartach zapiski marginalne.

Dwie księgi liturgiczne z XVII w. znajdują się w cerkwi Opieki Matki Bożej w Olsztynie⁷ przy al. Wojska Polskiego. Pierwsze nabożeństwa prawosławnych, głównie

² W 1999 r. powstał Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie i wówczas scalono księgozbiory Wyższej Szkoły Pedagogicznej i Akademii Rolniczo-Technicznej im. M. Oczapowskiego.

³ Ten rękopis oraz zgromadzone księgi starowierców w Bibliotece Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, w klasztorze staroobrzędownym w Wojnowie i w zbiorach prywatnych na Warmii i Mazurach znajdują się w Bibliotece Uniwersytetu Warmii i Mazur, dzięki realizacji projektu badawczego pt. „Slavica a bizantyjskie dziedzictwo. Multimedialny katalog zabytków piśmienniczych staroobrzędownców zamieszkałych w Polsce jako narzędzie odtwarzania fenomenów ginących kultur” z Narodowego Centrum Nauki w Krakowie, nr UMO-2011/B/HS2/03201 (<http://dlibra.bg.uwm.edu.pl/dlibra>).

⁴ Szerzej zob. E. Iwaniec, *Droga Konstantyna Gołubowa od starowierstwa do prawosławia*, Białystok 2001.

⁵ Panie bibliotekarki nie potrafiły mi opisać historii nabycia księgi.

⁶ Opis księgi por. *Сводный каталог русской книги кирилловской печати XVIII века*, сост. А.С. Зернова, Т.Н. Каменева, ред. Е.И. Кацпжак, Москва 1968, nr 443.

⁷ Parafia prawosławna w Olsztynie należy do dekanatu olsztyńskiego diecezji białostocko-gdańskiej Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Polsce.

ludności ruskiej i łemkowskiej przybyłej na Warmię i Mazury w wyniku akcji „Wisła”⁸, odbywały się w kaplicy kościoła ewangelicko-augsburskiego od 25 grudnia 1946 r., która po zmianie wnętrza i dobudowaniu kopuły stała się od 1947 r. cerkwią. Zachowane księgi, w tym dwie zbadane przeze mnie, są darami wiernych⁹. Jest to oprawiony w deski i mocno zniszczoną skórę¹⁰ *Triod kwiecisty (Triod cwietajaja)* wydrukowany czarną i czerwoną farbą w drukarni bractwa prawosławnego we Lwowie w 1663 r.¹¹ Zdobi go 21 ilustracji wykonanych przez znakomitych grawerów: Ilję, Wasyla Uszakiewicza, K. Afanasija, ieorodiakona Georgija, winietki (zastawki), finaliki (koncówki) i ozdobne inicjały. Jest to pierwsze wydanie tej księgi w drukarni bractwa lwowskiego i jedyne, jak wynika z moich badań, w zbiorach polskich. Drugą księgą jest zdefektowany, rozpoznany przeze mnie metodą typograficzną przez porównanie zasobu typograficznego z zamieszczonym w katalogach, *Apostoł* z Drukarni Ławry Poczajowskiej z 1759 r.¹²

Druki cyrylicy zachowały się i są do dziś używane podczas nabożeństw w cerkwi prawosławnej pw. Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny i przez siostry zakonne w monasterze prawosławnym w Wojnowie. Historia świątyni sięga początku lat 20. XX w. Działkę pod budowę cerkwi przekazał jednowierca¹³ Macedoński, zaś przybyły do Wojnowa duszpasterz Aleksander Awajew¹⁴ rozpoczął budowę, zorganizował parafię, uczył dzieci religii i języka rosyjskiego. Cieszył się poważaniem i uznaniem nie tylko jednowierców. W latach 30. zorganizował żeńską wspólnotę monastyczną. W 1946 r. parafia w Wojnowie przeszła pod jurysdykcję prawosławnego metropolity w Warszawie. Po śmierci ojca Aleksandra w 1956 r.¹⁵ siostry przeniosły się do klasztoru na Świętej Górze Grabarce. W ich domu, już parafialnym, mieszkali kolejni proboszczowie. Dopiero dekretem z 15 kwietnia 1995 r. arcybiskup białostocko-gdański Sawa powołał do życia Żeński Dom Zakonny, w którym obecnie mieszka siedem sióstr. Przełożona wybrała 7 ksiąg, które zachowały się z czasów ojca Awajewa i służą do dzisiaj w sprawowaniu służby bożej.

⁸ W czasie Akcji „Wisła” na Warmię i Mazury przesiedlono około 56 tys. osób, z tego prawosławni stanowili może 10%, pozostali byli grekokatolikami. Por. A. Kopiczko, *Kościół grekokatolicki na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej*, „Warmińskie Wiadomości Archidiecezjalne” 1997, nr 27; idem, *Duchowieństwo grekokatolickie w diecezji warmińskiej 1947–1960 – między akomodacją a odrębnością*, [w:] *Kościół grecko-katolicki na Warmii i Mazurach. Wobec doświadczeń przeszłości i przemian społeczno-politycznych w Polsce*, pod red. M. Melnyka, Olsztyn 2006, s. 53.

⁹ Informacja od proboszcza parafii ks. Aleksandra Szelomowa, który obiecał udostępnić do badań kolejne księgi.

¹⁰ Na resztkach zachowanych fragmentów wyklejki wcześniejszy tekst cyrylicy wymagający dalszych badań.

¹¹ Opis wydania zob. Я. Запаско, Я. Ісаєвич, *Памятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків на Україні. Книга перша (1574–1700)*, nr 413.

¹² Opis pełnego egzemplarza, por. ibidem, nr 2077.

¹³ W wyniku akcji misyjnej oficjalnej Cerkwi prawosławnej część starowierców z Wojnowa, w tym przeor klasztoru Pawła zwanego Pruskim, przeszli na jednowierstwo, czyli podporządkowali się hierarchii prawosławnej, pozostając przy starych obrzędach według niepoprawionych ksiąg. W 1913 r. na Mazurach mieszkało już 200 jednowierców. W tym czasie starowierców było ok. 700.

¹⁴ Aleksander Awajew był carskim oficerem, później mnichem w Pustelni Optyńskiej. W czasie I wojny światowej dostał się do niewoli. W Berlinie pod wpływem biskupa Eulogiusza przyjął święcenia zakonne i został skierowany do pracy duszpasterskiej w Prusach Wschodnich.

¹⁵ O. Aleksander Awajew został pochowany na cmentarzu przy cerkwi.

Na przykład na k. 3 *Minei* na miesiąc styczeń, wydrukowanej w Moskwie w Typografii Jednowierców (1903, wyd. 3), z moskiewskiej edycji 1645 r. widnieją dwie pieczętki: starsza okrągła z przedstawieniem cerkwi i napisem „Церковь Успения Пр. Богородицы въ Войновѣ// Вост. Прусс.” i powojenna „Православный храм в Войнове”. Jednak duża część ksiąg rozproszyła się¹⁶. Na przykład elementarz (*Azbuka*) napisany w pierwszej ćwierci XIX w.¹⁷ służył do nauki śpiewu cerkiewnego (półustaw, notacja „znamiennaja s kinowarnymi pomietami”). Zawiera ponadto 10 wierszy duchownych (duchownyje stichi)¹⁸. Zanim trafił do prawosławnej cerkwi w Wojnowie¹⁹ należał do kupca trzeciej gildii z Sankt Peterburga – Filipa Wasiljewa²⁰.

Na uwagę zasługuje księga *Trid' postnaja* (Drukarnia Synodalna, Moskwa 1901) z wpisami donacyjnymi i podpisem ręką duchownego – Awajewa: „Сия Богодухновенная Книга Подарена// Войном Ефимом Степановичем// Совиковым Въ 1915 Году во всемирную войну// Трифану Христофоровичу [?]/ Македонскому// Село Екетсдорф месяца Апреля//” i niżej pod datą „1916” ręką Aleksandra Awajewa: „Книга сия пожертвована А. И. Македонской въ Церковь// что въ с. Войнове// Прот. А.А.”

W księdze *Parastasa sirecz wielikaja panihydy* z 1888 r. z Drukarni Synodalnej w Sankt Petersburgu odbito następujący znak proveniencyjny „Придворная Лазен//ковская Церковь// К... а 16” i okrągła pieczętka z inicjałem „А” i „И” (cara Aleksandra II ?).

Opis dwóch ksiąg cyryliczkich ze zbiorów prywatnych był możliwy dzięki ich właścicielom. Były one zdefektowane²¹ i nie wiadomo było, gdzie i kto je wydrukował. Właścicielem pierwszej jest Adam Kozak z Olsztyna, który urodził się w Babicach w powiecie Biłgoraj²² na Lubelszczyźnie. Jest emerytowanym inżynierem budownictwa lądowego, aktywnie uczestniczy w życiu naukowym i kulturalnym miasta Olsztyna. Po wykładzie o staroobrzędowcach i ich księgach na Uniwersytecie Trzeciego Wieku podszedł i zapytał, czy może przynieść swój skarb. Księgę – jak się okazało *Ewangelię ołtarzową* (*Ewangelie naprestolnoje*) – widziałam krótko, zdołałam tylko ustalić, że była drukowana czcionką cyryliczką na papierze czerpanym ze znakami wodnymi²³. Dopiero wiosną 2013 r. właściciel udostępnił mi ją na dłużej. Stwierdziłam, że do jej wydania użyto

¹⁶ Część ksiąg trafiła do Biblioteki Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej w Białymstoku. Zostały one przeze mnie opracowane i opisane w kolejnej publikacji.

¹⁷ Elementarz napisano na papierze białym czerpanym z filigranem „Pro patria” i barwionym niebiesko z datą „1800”. Opis *Azbuki* z błędami w zapisie proveniencyjnym zob.: *Древнерусские церковные рукописи в Национальной библиотеке Варшавы*, сост. Г. М. Малинина, Москва 2004, nr 1.

¹⁸ Biblioteka Narodowa zakupiła księgę od Janiny Serdyńskiej w 1969 r. Zob. opis w: *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce. Katalog*, wyd. 2 zm., oprac. A. Naumow, A. Kaszlej przy współpr. E. Naumow i J. Stardomskiego, Kraków 2004, nr 97.

¹⁹ Na k. 1 i k 56 [nr ołówkiem] odbita pieczętka tuszowa przedstawiająca Cerkiew p.w. Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny w Wojnowie z napisem „Православный Храмъ в Войновѣ”.

²⁰ Na k. 1 niezapis. „1803 года”, „1804 года” „Санктъпетербурскаго купца третьей гильдии Филипа [! – pisownia imienia jak w j. polskim] Васильева”.

²¹ Zachowały się karty luzem od 26 do 36 i w zszytym bloku od 37 do 320 (brak kart końcowych).

²² Obecnie gmina Obsza.

²³ Pan A. Kozak przyszedł do mnie w trakcie konsultacji na uczelni. Spotkanie opisał w wierszu wydrukowanym w zbiorze pt. *Nasze wiersze i nie tylko... Antologia Klubu Literackiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku w Olsztynie*, Olsztyn 2005. Oto fragment ze s. 52: „na cyrylickie zakłącia// pani Zoi Pierestawcew//na początku było słowo//wyszeptala//zaświeciła wodnymi znakami// otworzyła oczy”.

papieru czerpanego, barwionego niebiesko z datami 1815 i 1816. Drukarnię ustaliłam na podstawie kształtu i wielkości czcionki oraz użytych ozdobników (zastawek, finalików) i ilustracji. Na karcie 260v. odbito przedstawienie ewangelisty Jana techniką drzeworytową z klocka uszkodzonego w dolnej ramce. Na ilustracji w lewym dolnym rogu znajduje się data „1748” i inicjały „I.G.” (il. 3). Tak podpisywał swoje prace wykonane w drewnie i miedzi Iosif Goczemskij w drukarni bazylianów w Poczajowie w połowie XVIII w.²⁴ Jak widać, służyły one jeszcze długo, ponieważ opisywaną księgę wydrukowano w 1818 r.²⁵ Adam Kozak opowiedział mi także historię księgi, którą spisał wcześniej w wierszu:

księga
powszechną ręką
nieomylnie pobożnego
pozbawiona złotych skrzydeł
okładek
z prestoła na śmietnik rzucona...

Ewangelia została wyrzucona na śmietnik wraz z innymi księgami w 1947 r. z cerkwi unickiej w Babicach. Oprawę zabrał ślusarz, bo prawdopodobnie metal użyty do oprawy był wartościowy. Ewangelie wystawiane na ołtarze miały uświetniać obrzędy religijne i dlatego ich wykonanie często zlecano złotnikom²⁶. Mogły też mieć oprawę introligatorską, wówczas deski pokrywano aksamitem, a grzbiec, narożniki i scenę zmartwychwstania lub ukrzyżowania umieszczaną w zwierciadle, a także przedstawienia ewangelistów w narożnikach wykonywano ze złota lub z mosiądzu pokrytego złotem, srebrem. Księgę zamykano klamrami (zastioszki) lanymi lub kutymi i zdobionymi ornamentem roślinnym. Prawdopodobnie ta *Ewangelia* była oprawiona tak, jak niżej opisane egzemplarze przechowywane w Bibliotece Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.

Druga księga znajduje się u Ireny Szarko w Giżycku²⁷. Jest to mocno zdefektowany *Służebnik*. Pochodzi z cerkwi greckokatolickiej z miejscowości Żurawce, gmina Lubycza Królewska. Kiedy przesiedlano ludność ukraińską w ramach akcji „Wisła”, wdowa po diakonie Hryhorim Pietnoczce, Anastazja, podarowała go wujkowi Eustachemu Borkowyczowi zamieszkałemu w Bełżcu. Borkowycz przekazał księgę rodzinie do Giżycka, a konkretnie Irenie Szarko. Na karcie 114 widnieje wcześniejszy zapis proweniencyjny, informujący o nabyciu *Służebnika* przez ijereja Michała od biskupa Józefa (Iosifa) Lewickiego (Łewyćkyj) za 30 złotych (il. 4).

²⁴ Zbiór prac naukowych o drukarni poczajowskiej zob. [online] <<http://www.irbis-nbuv.gov.ua/ELIB/00001064.pdf>>.

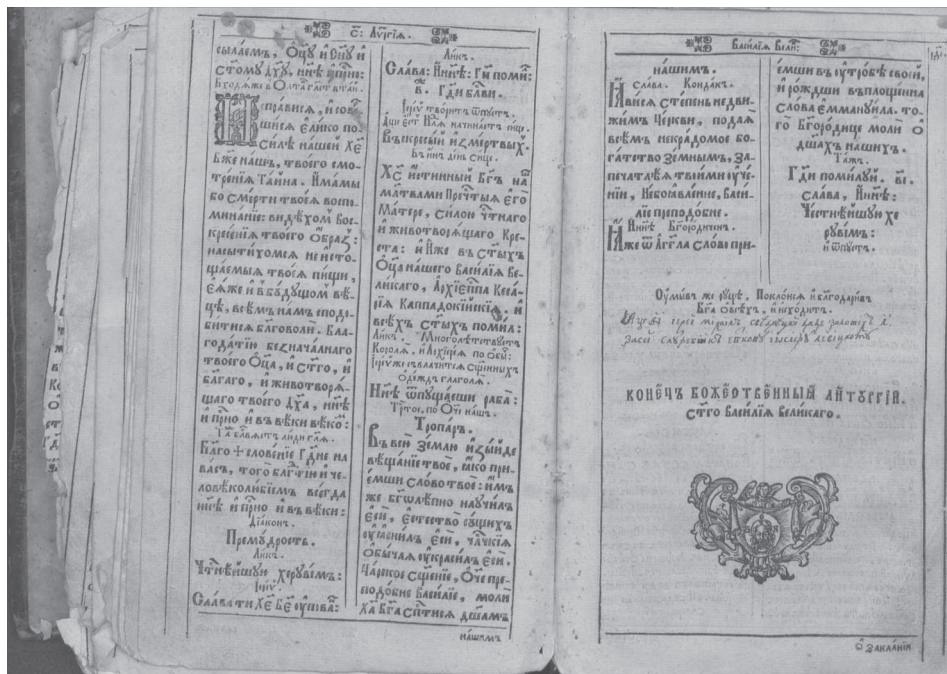
²⁵ Jest to prawdopodobnie wydanie opisane w: I. Tylavskiy, *Monasterio di Počaiv. La sua tipografia e le sue edizioni*, „Analecta Ordinis Sancti Basili Magni” 1983, vol. 4(10), nr 244, s. 289. Zob. także, O. Железняк, *Почаївські видання кириличним шрифтом (1734–1830)*, [w:] *Друкарня почаївського успенського монастиря та її стародруки. Збірник наукових праць*, Київ 2011, nr 304.

²⁶ Były to tzw. oprawy złotnicze wywodzące się z Bizancjum, zob. szerzej K. Głombiowski, H. Szwejkowska, *Książka rękopiśmienna i biblioteka w starożytności i średniowieczu*, wyd. 2, Warszawa 1979, s. 80–83.

²⁷ Dziękuję dr. Pawłowi Pietnoczce z Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych UWM i p. Irenie Szarko za udostępnienie mi księgi do badań i przedstawienia jej losów po 1947 r.

Il. 3. Ewangelista Jan, drzeworyt z datą „1748” i inicjałami „I.G.” (Iosif Goczemskij) z *Ewangeli*, [Poczajów, Drukarnia Bazyliańców, 1818]

II. 4. *Služebnik* [Mszał], karta z zapisem proweniencyjnym, Wilno – Supraśl, Drukarnia Bazylianów, 1692 – 21.09.1695

Analiza treści, badania papieru i typograficzne pozwoliły ustalić, że jest to *Leitourgikon*, czyli *Služebnik* (mszał w liturgii rzymskiej) dla Kościoła unickiego zawierający porządek Służby Bożej jako liturgii mszальной według św. Jana Złotoustego, św. Bazylego Wielkiego oraz św. Grzegorza Dialoga, a także część Służby jako codziennej oficjalnej modlitwy Kościoła, wydany w Drukarni Bazylianów w Wilnie w 1692 i dodrukowany w Supraślu w 1695 r.²⁸ Księga jest zamodlona, zwłaszcza karty z tekstem liturgii Jana Złotoustego są uszkodzone (uzupełniono je papierem podobnym do kart ochronnych), zalane woskiem, wiele kart wyrwanych i włożonych luzem. Brak ilustrowanej karty tytułowej z kompozycją architektoniczną w kształcie ołtarza ze św. Grzegorzem w górnej części, niżej kolumny św. Bazylego Wielkiego i św. Jana Złotoustego, u dołu kartusza z herbem Brodzic Żochowskich – wykonaną techniką miedziorytową, sygnowaną: Leo Tarasewicz. Nie ma także karty przedtytułowej z miedziorytowym portretem Karola Stanisława Radziwiłła w owalu, w otoczeniu panopliów, Orłem Radziwiłłowskim z tarczą herbową na piersi, trzymającym w szponach pożądaną materię z wrytym wierszem w języku

²⁸ *Leitourgikon si est' Sluzebnik'*, Vil'no-Supraśl'. Drukarnia Bazylianów, 1692-21 IX 1695. 2°. War. C (?), k. nłb. 14 [winno być 16, brak karty tyt. i przedtytułowej], k. lb. 1-58, 60-85 [brak k. 87], 88-179 [brak k. 180], 181-259, s. 1-64, k. lb. 65-71 [brak k. 72]. Opis kompletnego egzemplarza druku wraz z wcześniejszą literaturą w: *Katalog druków cyrylickich XV-XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*, oprac. Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, Warszawa 2004, nr 174, s. 161-163.

polskim na cześć Domu Radziwiłłów, sygnowanym „L. Tarascewicz sculp. Vilnae” i tegoż autora, ale już bez podpisu sceny ukrzyżowania na karcie 96v. Wszystkie brakujące strony i karty ujęte są w przypisie. Oprawa z kartonu obciągniętego brązową skórą cielecą jest mocno zniszczona i odstaje od bloku księgi, zdobienia na oprawie są zatarte. Na wielu kartach znajdują się zapiski i podkreślenia ołówkiem, kolorami niebieskim, czarnym i fioletowym, np. przy obrzędzie chrztu i ślubie, np. na k. 193 z 1749 i 1744 r., na k. 204v z 1724 i 1752 r.

Do sprawowania obrządku w Cerkwi greckokatolickiej służyły dwa egzemplarze ewangelii ołtarzowej, które znajdują się obecnie w Bibliotece Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. Zakupiono je ze względu na wartość artystyczną opraw, gdyż są to dwa egzemplarze tego samego wydania. *Ewangelię* wydrukowano w Instytucie Staupigialnym we Lwowie w roku 7405 od stworzenia świata i 1897 od narodzenia Chrystusa, kiedy drukarnią kierował Ioakim Grenjak.

Rozpoznane i opisane, a także sfotografowane i zdigitalizowane 32 rękopisy z okresu XVII – początek XX w. i 143 druki XVII – lata 20. XX w. zachowane w staroobrzędowym klasztorze pw. Zbawiciela i Św. Trójcy w Wojnowie, w sześciu księgozbiorach prywatnych starowierców zamieszkałych w Wojowie, Ukcie, Piaskach, Rucianym-Nidzie i w Mrągowie znajdują się w Bibliotece Cyfrowej Biblioteki Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Ich dokumentacja była możliwa dzięki projektowi finansowanemu z Centrum Nauki w Krakowie (nr UMO-2011/B/H52/03201) pt. „Slavica a bizantyjskie dziedzictwo. Multimedialny katalog zabytków piśmiennictwa staroobrzędowców zamieszkałych w Polsce jako narzędzie odtwarzania fenomenów ginących kultur”. Są to nie tylko księgi liturgiczne i cerkiewne, ale także służące do nauki języka i religii, wyznaczające zasady życia, uczące historii i dokumentujące historię społeczności wyznawców starej wiary prawosławnej. Ich opis i cyfryzacja były możliwe dzięki dobrej woli opiekuna klasztoru – Tomasza Ludwikowskiego i starowierców, którzy prosili o zachowanie anonimowości. Dalsze badania będą zależały od zrozumienia konieczności utrwalenia dziedzictwa książkowego przez kolejnych właścicieli rękopisów i druków zapisanych i wytłoczonych cyrylicą. Nie przychodzi to łatwo, ponieważ już często były one kradzione i zmieniały właścicieli w ramach tzw. zabezpieczania dóbr kultury.

Zachowane rękopisy (często unikalnych zabytków piśmienniczych) i druki cyryliczne (rzadkie wydania z oficyn działających legalnie i w ukryciu – starowierców na Ukrainie i Syberii) z oficyn tłoczących cyrylicą w Wielkim Księstwie Litewskim, na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej, Rosji (np. unikalne wydania moskiewskie z początku XVII w.), Mołdawii, głównie o charakterze liturgicznym, są ważną częścią tradycyjnej kultury duchowej wschodniego chrześcijaństwa. Uzupełniają badania nad historią literatury, rękopisoznawstwa i drukarstwa, historii sztuki. W przypadku druków ważne są cechy indywidualne każdej z ksiąg: znaki własnościowe i zapiski marginalne, z których można odczytać drogę księgi i jej właścicieli, stan alfabetyzacji i cechy języka.

Резюме

Письменное кирилло-мефодиевское наследие Вармии и Мазурии

Целью исследования была регистрация и анализ кириллических рукописей и печатных материалов, хранящихся в собраниях Вармии и Мазурии. Статья описывает памятники письменности, находящиеся в собраниях ольштынских библиотек: Высшей духовной семинарии „Hosianum” – листы пергамента XIV века, Варминско-мазурского университета – *Святцы*, рукопись приблизительно 1848 года, Музея Вармии и Мазурии – два экземпляра львовского издания *Евангелия на престольного* 1897 года, воеводской и городской – *Месячная минея* на октябрь, напечатанная в Москве в 1750 году, а также из частой коллекции – *Евангелие на престольное* из почаевской типографии и *Служебник* (Вильно–Супасль, 1692–1695), являющиеся собственностью прихожанки греко-католической церкви города Гижицка. Описаны книги православного монастыря и церкви в Войново. Рукописи и печатные издания предоставили для исследования старообрядцы из населённых пунктов Укта, Войново, Ручяне-Нида и Пяски. Хранитель Спасо-Троицкой монастырской старообрядческой церкви разрешил описать и сфотографировать рукописные и печатные материалы, которые ранее не были подвергнуты научному описанию. Планируется ввести их в цифровую библиотеку Варминско-мазурского университета в рамках проекта финансируемого Национальным центром науки. В статье главным образом описаны литургические книги восточных христиан – православных, старообрядцев и униатов.

Summary

The written heritage of Cyril and Methodius in Warmia and Mazury

It was the aim of the study to register and analyze manuscripts and prints written in the Cyrillic which have been collected in Warmia and Mazury. The article describes written monuments from the collections of libraries in Olsztyn: the library in Warmia and Mazury Seminary Hosianum (parchment leaves from the 14th century), University of Warmia and Mazury Library (manuscript *Swiatcy* from 1848), and Museum of Warmia and Mazury Library (two copies of the Lvov publication of the *Altar Gospel Book* from 1897), as well as the municipal and regional libraries (*Monthly Menaion* for October printed in Moscow in 1750) and a private collection (the *Altar Gospel Book* from 1815 printed in Poczajów. A volume of *Služebnik* (Wilno–Supraśl, 1692–1695) is in the possession of a Greek-Catholic parishioner from Giżycko. Additionally, volumes from the Old Believers' monastery and Orthodox church in Wojnowo were described. Courtesy of their owners, the study is based also on manuscripts and prints which belong to the Old Believers from Uкта, Wojnowo, Ruciane-Nida and Piaski. The guardian of the Old Believers Monastery of Saviour and Holy Trinity allowed the author to photograph and describe the manuscripts and prints which have not been so far academically analysed. They are now stored in the Digital Library of the University of Warmia and Mazury thanks to a project financed by the National Science Centre. The described volumes, mainly liturgical in their character, served the needs of Christians in the east: Orthodox Christians, Old Believers and Greek-Catholics.

Key words: Warmia and Mazury, Cyrillic manuscripts and prints, Oorthodox Charch, Greek-Catholic, Old Believers.